

Actes de la
**VIII Jornada
d'Onomàstica**

Vinaròs 2014

Actes de la
**VIII Jornada
d'Onomàstica**
Vinaròs 2014

COL·LECCIÓ ACTES, 14

© els autors

© ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA

Edita: Publicacions de l'ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA
Avinguda de la Constitució, 284. 46019 València
avl@gva.es - www.avl.gva.es

Disseny i maquetació: Espirelius
www.espirelius.com

ISBN: 978-84-482-5985-3
DL: V-314-2015

CONTINGUT SEMÀNTIC DELS NOMS DE MUNICIPI DEL MAESTRAT I ELS PORTS

Joan Carles Membrado Tena

[Departament de Geografia, Universitat de València]

1. INTRODUCCIÓ

La toponímia és la branca de l'onomàstica que estudia els topònims o noms propis de lloc i es basa en tres ciències auxiliars principals, que són la lingüística, la història i la geografia (Moreu-Rey, 1982: 11).

La lingüística esbrina l'etimologia del topònim, que pot ser *transparent* —ço és, de contingut semàntic clar— o *no transparent* o fòssil, ja que no es correspon amb paraules usades dins l'àmbit geogràfic i lingüístic estudiat (1982: 13).

La història ens ajuda a comprendre un context concret —religiós, bèl·lic, rural, urbà, etc.— dins el qual els topònims són testimoni d'una forma determinada de relació entre l'home i el lloc (Dorion, 1984: 103).

La geografia física i la humana han donat lloc a un gran nombre de topònims: en el cas del Maestrat i els Ports, a la majoria. Com afirma Sauer (1985: 42), des dels inicis la societat humana ha descrit i comparat els llocs que coneixia, i els ha posat nom, i arran d'això va sorgir la ciència geogràfica, com a resposta a la necessitat d'organitzar aquest saber.

En aquest article ens centrem en l'estudi dels noms de municipi del Maestrat i els Ports, un grup ben significatiu, per tal com són els topònims oficials més emprats i reconeguts per les institucions públiques i privades de la comarca, i els més estudiats pels especialistes en la matèria. El contingut semàntic dels noms de municipi del Maestrat i els Ports fa referència a

elevacions i depressions (orònims), a confluència de rius (hidrònims), a plantes (fitònims) o a animals (zoònims); també es refereix a activitats agropecuàries (agricultura), o bé a llocs per a viure (vila, vilar), per a defensar-se (castells, torre) o per a circular (vies de comunicació o odònims); finalment, abraça també antropònims (basats en noms i cognoms de persona) i hagiòtopònims (basats en personatges de la religió, sants).

Cal dir que els noms de municipi representen un conjunt homogeni des del punt de vista territorial, la qual cosa permet fer comparances significatives dels uns amb els altres. A més, posseeixen un notable fonament històric: solen ser els més antics i els millor documentats, per tal com els assentaments de persones sobre el territori són el suport damunt el qual s'organitza la vida de qualsevol col·lectiu humà (Tort, 2000).

2. METODOLOGIA

En aquest article ens hem centrat en l'estudi dels 47 topònims de cap de municipi del Maestrat històric i dels Ports. Com que hi ha 10 municipis d'aquests 47 que tenen el nom compost amb dos topònims (nucli i segment diferenciador), realment hem analitzat un total de 57 casos. Entre els topònims de municipis amb noms composts no hem considerat plausibles d'anàlisi aquells el nucli diferenciador dels quals fa referència a la comarca. Hem obviat els pobles que es diuen

del Maestrat (que apareix en 6 ocasions), *de Morella* (2 casos) o *del Rei* (1 cas, on *del Rei* és equiparable a *de Morella*, ja que Morella era «vila reial» o «del rei»). Però, més enllà d'aquests 57 topònims, hem estudiat també alguns altres topònims significatius de pobles (sense rang de municipi), rius, muntanyes i partides dels Ports-Maestrat. A més a més, a fi de comparar els topònims dels Ports-Maestrat amb altres topònims semblants, hem analitzat els topònims d'alguns pobles propers al Maestrat històric i als Ports, tant de València com de Catalunya i de l'Aragó, que ens ajuden a comprendre millor la realitat toponímica dels Ports-Maestrat sense circumscriure'ns estrictament als 47 topònims municipals.

Per a la recerca del contingut semàntic dels noms de municipi del Maestrat i els Ports, hem acudit a dos fonts principals: d'una banda, per a la toponímia àrab i berber, hem optat per seguir *Noms aràbics de lloc*, de Carme Barceló; de l'altra, per a la resta de topònims, hem fet servir l'*Onomasticon Cataloniae*, de Joan Coromines. També hem acudit a altres fonts que citem oportunament al cos del text i posteriorment a la bibliografia. Quan el contingut semàntic del topònim és dubtós, ho hem assenyalat per mitjà d'un *potser* o un *possiblement*; quan el contingut semàntic és discutit, hem procurat donar les diferents versions que dona un mateix autor, o que ofereixen diversos autors, per al topònim en qüestió.

3. CONTEXT TERRITORIAL I LINGÜÍSTIC

Pel que fa a la denominació dels municipis, hem fet servir sempre la forma en valencià dels topònims (mapa 2), encara que no sempre coincideix amb l'oficial: el Forcall i el Portell gasten oficialment les formes *Forcall* i *Portell* (de Morella), que, sense deixar de ser valencianes, manquen d'article, que sí que s'empra en la parla quotidiana; Benassal encara no ha adaptat la seua grafia al valencià estàndard i oficialment és *Benasal*. Sant Rafael del Maestrat fa servir oficialment *San Rafael del Río*, en castellà, mentre que Santa Magdalena de Polpís empra la forma corrupta *Pulpis*. A l'extrem septentrional del País Valencià, el topònim *Sorita*, oficialment *Zorita del Maestrazgo*, és el cas més cridaner; d'una banda, empra la forma castellanitzada *Zorita*; de l'altra, com a segment distintiu, gasta *del Maestrazgo*, que, a més d'estar en castellà (cf. Ares

del Maestrat, Atzeneta del Maestrat, Vistabella del Maestrat), no és històric, ja que Sorita no ha pertangut mai al Maestrat. Un altre poble que també gasta *del Maestre* (equivalent a *del Maestrazgo*) com a segment distintiu és Cervera: a diferència de Sorita, però, aquest municipi sí que és profundament maestratí. Els pobles que oficialment es designen amb dues denominacions (valencià/castellà) són *Sant Jordi / San Jorge*, *Peñíscola / Peñíscola* i *Vilafranca / Villafranca del Cid*. Cal dir que la història de Vilafranca mai no ha estat lligada al Cid, però tampoc al Maestrat, a pesar que alguns intel·lectuals valencianistes proposaven anomenar-la oficialment Vilafranca del Maestrat, i a pesar que aquests mateixos intel·lectuals optaren per incloure-la dins la comarca de l'Alt Maestrat.

Les actuals comarques valencianes, basades en la comarcalització de Joan Soler el 1970 i adoptades per la Generalitat valenciana de manera no oficial (Membrado, 2013), no coincideixen exactament amb la demarcació històrica del Maestrat. El Maestrat històric està dispers, de fet, entre cinc comarques: l'Alt i el Baix Maestrat, la Plana Alta i Baixa i l'Alcalatén. Tot el Baix Maestrat formava part del Maestrat històric, llevat del Monestir (Tinença) de Benifassà i, a partir de 1488, de Peñíscola, que passà a la Corona. Tot l'Alt Maestrat formava part del Maestrat, llevat de Catí i de Vilafranca, que eren part del reialenc de Morella, la resta del qual conforma l'actual comarca dels Ports. Quatre municipis de la Plana Alta eren part del Maestrat (les Coves de Vinromà, la Serratella, Vilanova d'Alcolea i la Torre d'en Doménech), mentre que Vilafamés (amb la Vall d'Alba i Sant Joan de Moró, que se'n segregaren al llarg del segle xx) era un enclavament meridional de l'Orde, separat físicament de la resta del Maestrat. Tres municipis de l'Alcalatén eren també del Maestrat, com resulta evident en els casos d'Atzeneta del Maestrat i Vistabella del Maestrat, i no tant en el cas de Benafigs. A més, a la Plana Baixa, Onda (i Tales) també configuraven un enclavament meridional del Maestrat (mapa 1). A banda, el Maestrat de l'Orde de Montesa posseïa altres territoris més al sud pertot arreu del Regne de València, com ara Montcada, Silla, Montroi, Sueca, Perputxent (l'Orxa, Beniarres) i Montesa. El Maestrat es dividia en quatre batlies, de les quals la més important era la de Cervera, i en tretze comandes, on destacava la Major, el cap de la qual era el municipi de les Coves de Vinromà.

Per a aquest treball toponímic, nosaltres hem estudiat tots els municipis dels Ports i del Maestrat històric que presenten una continuïtat geogràfica des de l'extrem nord del país fins a l'Alcalatén, sense estudiar els enclavaments maestratins més al sud.

Aquest espai septentrional valencià presenta una certa uniformitat lingüística. El valencià/català, en la seua variant nord-occidental, hi és la llengua històrica i predominant. Olocau del Rei és l'únic poble castellanoparlant d'aquest territori. Al nord dels Ports-Maestrat la franja aragonesa de parla catalana es fa més àmplia que enlloc: 43 quilòmetres entre Aiguaviva i Beseit. Al sud dels Ports-Maestrat el domini lingüístic català/valencià comença a estretir-se: entre Vistabella i Alcalà hi ha 60 km, mentre que entre Chóvar (Xova, Alt Palància) i Nules, 40 km més al sud, no arriben ni a 20 km.

Aquest territori pertangué històricament a la sotsgovernació de Castelló o dellà Uixó i actualment a la província de Castelló. El Baix Maestrat i els Ports, a més de Tírig, Catí i Ares (Alt Maestrat), depenen del partit judicial de Vinaròs, mentre que la resta de municipis més al sud depenen de Castelló. De la mateixa manera, el Baix Maestrat i els Ports (llevat de Castellfort) i Catí (Alt Maestrat) depenen de l'hospital de Vinaròs i la resta del de Castelló. Tot aquest territori pertangué íntegrament a la diòcesi de Tortosa, llevat d'Olocau, que era de Saragossa. Tanmateix, després de la reforma de 1957-1960, només els Ports (incloent-hi Olocau) i el Baix Maestrat, així com Tírig i Catí (Alt Maestrat), hi continuen, mentre la resta passà a formar part del bisbat Sogorb-Castelló (Piqueras i Sanchis, 1992).

4. ORIGEN HISTORICOLINGÜÍSTIC DELS NOMS DE MUNICIPI DEL MAESTRAT I ELS PORTS

Abans d'aprofundir en la descripció del contingut semàntic dels noms de municipi, incloem aquest breu apartat per veure quin és l'origen lingüístic i històric d'aquests topònims. Cal dir que abans de la conquesta del Regne de València per Jaume I, els Ports i el Baix Maestrat havien sigut llargament habitats per diferents pobles: ens ho recorda el fet que s'hi puguem trobar topònims d'origen preromà, llatí, àrab i berber, al costat d'altres de postjaumins en català/valencià. La toponímia, així, se'ns presenta com un testimoni excepcional d'unes

Mapa 1. El Maestrat històric i les actuals comarques.

Mapa 2. Origen lingüístic dels noms de municipi dels Ports-Maestrat.

Mapa 3. Origen semàntic dels noms de municipi dels Ports-Maestrat.

presències antigues el rastre de les quals han anat esborrant els successius esdeveniments històrics.

Entre els topònims caps de municipi d'origen pre-romà trobem només *Sorita* (probablement preindoeuropeu) i *Xert* (indoeuropeu prellatí), l'origen historicolingüístic dels quals, per la seua antiguitat, és el més complex d'esbrinar, especialment en el cas de *Sorita*.

No hem distingit entre topònims llatins pròpiament dits i topònims tardollatins (o romànics prejaumins), atès que no hi ha discontinuïtat entre les varietats lingüístiques històriques (o varietats diacròniques) que donaren origen als uns i als altres; sí que pot haver-hi, però, interferència de l'àrab a partir del segle VIII. Entre els topònims de caps de municipi d'origen llatí o romànic prejaumí als Ports-Maestrat hi ha *Ares*, *Benicarló*, *Benafigos*, *Càlig*, *Catí*, *Culla*, *Jana*, *Morella*, *Peníscola*, *Polpís*, *Tírig*, *Todolella*, *Traiguera*, *Vallibona*, *Villores* i *Xivert*.

A tot el País Valencià, els topònims municipals d'origen àrab suposen un 35% del total, i en algunes comarques superen el 50% (el Comtat, 58%; la Ribera, 55%; l'Horta, 54%; la Safor, 52%). Els Ports i el Maestrat són les comarques valencianes on l'empremta musulmana és menys visible pel que fa a l'origen lingüístic dels noms de municipi (només 16% del total). Entre el 57 topònims estudiats de caps de municipi als Ports-Maestrat en trobem 9 amb aquest origen:

Albocàsser, *Alcalà*, *Alcolea*, *Atzeneta*, *Benassal*, *Benifassà*, *Olocau*, *Vinaròs* i *Vinromà*.

Els topònims d'origen català conformen el grup més nombrós pel que fa als caps de municipis (53% del total). Hi trobem 30 topònims amb aquest origen: *Canet lo Roig*, *Castell de Cabres*, *Castellfort*, *Cervera*, *Cinctorres*, *Coves*, *Forcall*, *Herbés*, *Mata*, *Palanques*, *Pobla*, *Portell*, *Rossell*, *Salzadella*, *Sant Jordi*, *Sant Mateu*, *Sant Rafael*, *Santa Magdalena*, *Serratella*, *Torre d'en Besora*, *Torre d'en Doménec*, *Vilafranca*, *Vilanova*, *Vilar de Canes* i *Vistabella*.

5. CONTINGUT SEMÀNTIC DELS NOMS DE MUNICIPI DEL MAESTRAT I DELS PORTS

Hem agrupat els topònims descrits en aquest article (vegeu mapa 3) en funció de si descriuen una qualitat geogràfica de l'entorn de tipus físic (orònim, hidrònim, cromònim, fitònim...) (punt 5.1) o de tipus humà (poblament, defensiu...) (punt 5.2) o bé deriven d'antropònims, de personatges de la religió o són propagandístics (epítets elogiosos) (punt 5.3).

5.1. GEOGRAFIA FÍSICA

5.1.1. Orografia

Els topònims relacionats amb l'orografia poden referir-se a zones elevades o deprimides. Entre els topònims que es presten a més interpretacions trobem *Morella*. Segons Coromines (v, 396), procedeix de *moella*, diminutiu de *mola*, «tossal elevat i de cim planer», derivat del llatí *mōla*, amb el mateix significat, més el diminutiu *-ella*, que apareix recurrentment en altres topònims majors dels Ports (*la Todolella*, *el Portell*) i del Maestrat (*la Salzadella*, *la Serratella*, *Rossell*). Aquest diminutiu ponderatiu s'explicaria perquè la moleta sobre la qual s'assenta el castell de Morella es troba prop d'altres moles molt més grans com ara la mola d'en Camaràs o la mola de la Garumba.

Segons Barceló (1983), *Morella* possiblement fa referència a unes restes de muralla, fet que es pot veure reforçat pel fet que durant el segle XI i XII diverses fonts àrabs citen *Morella* com a *Murala*, *Murila* i *Murella* (Querol, 2006: 185). Podria, per tant, ser un diminutiu de *MURUS*, 'muradeta'. Per la seua ubicació estratègica, *Morella* és un lloc fortificat des

de ben antic. Probablement es despoblà i abandonà durant l'època tardoromana i els nous pobladors posteriors, parlants encara d'una llengua romànica, en veure les restes de les antigues murades, la podrien haver rebatejat «la muradeta», seguint un procés paral·lel al de SAGUNTUM, també abandonada i després rebatejada com MURUS VETERES 'murades velles' per les restes de fortificacions que hi van trobar els nous residents.

Durant el segle XI, dues fonts àrabs citen *Morella* respectivament com HISN MAURILA i MAURELLA (Querol, 2006: 185). Aquesta forma antiga reforça la teoria de Nieto (1997: 247), que considera que *Morella* derivaria de VILLA MAURELIA, nom llatí d'un *fundus* el propietari del qual seria un tal *Maurellius*. L'evolució fonètica és regular: monoftongació de *au* en *o*, obertura de *i* en *e*, i palatalització de *l·lia* en *lla*.

Ernest Querol (2000), igual que Coromines, troba que *Morella* és un orònim, però no derivat de *mola*, sinó que es remuntaria més arrere en el temps i vindria d'una arrel preromana MOR- 'pedra, punta (de roca)', probablement per la forma punxeguda de la rocassa sobre la qual s'assenta el castell de Morella. Aquesta arrel MOR- apareix en altres topònims significatius valencians com ara *Moraira* (pel 'cap' o 'punta' de Moraira).

La *Todolella* deriva del diminutiu del llatí TŪTĒLA, 'post defensiu, post de guàrdia' habitual en altres topònims peninsular (cf. *Tudela de Navarra*) (Salaberri, 2011: 89). La *Todolella* es troba sobre un tossal des d'on es vigila o *kes tutela* la vallada del riu de Cantavella i el Forcall.

Culla sembla derivar de l'àrab *kulya* 'cim de muntanya', mot que, al seu torn, derivaria del llatí CUCULLA, 'cim' (Barceló, 2010: 38). *Culla* es troba en la part més alta del seu extens terme, a 1.088 msnm. El seu castell controlava tota la Setena de la *Culla* històrica, composta per l'extens terme de *Culla* i per sis altres municipis (Benassal, Vistabella, Atzeneta, Benafigos, Vilar de Canes i la Torre d'en Besora). Altres topònims valencians d'origen similar són *Cullera* i (*Beni*)*cull*, a la Ribera, municipis que s'ubiquen, respectivament, sobre sengles elevacions enmig de la immensa plana de la Ribera (Membrado, 2012a: 51-52).

Encara que *Benafigos* sembla un topònim d'origen àrab, segons Coromines (II, 420), en realitat seria d'origen llatí, derivat de PINNA FICUS, 'penya de la figuera'. En boca àrbiga, el

topònim tardollatí *Penafigos* (cf. *Pena-roja de Tastavins, Matarranya*) hauria esdevingut *Benafigos*, perquè els àrabs converteixen sistemàticament la *p* oclusiva sorda en *b* oclusiva sonora (cf. *Benafetxines*, partida d'Albocàsser, de PINNAS FICINAS 'penyes de les figueres'; *Benicadell* de PENNA CAPELLA 'penya que cau, costeruda'; *Benacantil*, de *pena a(la)cantí*). A més, la forma *bena* coincideix amb altres topònims àrabs, com ara *Benassal*, que sí que deriven de l'àrab (*a*)*ben* 'fill'. Els araboparlants, per tant, haurien reinterpretat *pena* en *bena* per acostar-lo a una pronúncia habitual en àrab. Inversament, també segons Coromines (VIII, 37-39), *Vilafamés*, derivat de l'àrab *ibn al-hamis*, 'fill del cinquè', fou reinterpretat des d'una possible forma *Benafamés* a una altra *Vilafamés*, que té molt més de sentit en boca d'un catalanoparlant.

Xert, i el seu parònim català *Xerta* (Baix Ebre), derivarien d'una base indoeuropea preromana CERTIS, CERTA amb el so *k* inicial palatalitzat en època romana tardana —*txert(-a)*— i fossilitzat, sense evolució posterior cap a la forma normal en català *sert(a)*. La forma CERTIS podria derivar de l'arrel indoeuropea KER- , 'tallar', més el sufix indoeuropeu molt productiu —TIS,—TA, utilitzat molt sovint per a formacions abstractes en totes les llengües indoeuropees (Coromines: VIII, 125-126). Aquest tall o penya-segat fóra segurament la impressionant mola de *Xert*, amb un desnivell vertical de 100 m (de la cota 600 a la cota 700) en una distància horitzontal de tan sols 200 m. En el cas de *Xerta*, el tall podria referir-se a les costerudes gorges de l'Ebre, aigües amunt de la població de *Xerta*, que separen fisiogràficament el món tortosí (Baix Ebre) de la Ribera d'Ebre (Móra d'Ebre).

La *Serratella*, com la seua població veïna de la *Serra d'en Galceran*, presenten noms transparents, i fan referència a la serra dita *d'en Galceran* (1.082 m), que separa els dos principals corredors o valls prelitorals maestratines: la de Cabanes-les Coves, a llevant, i la de la Rambla de la Viuda-Albocàsser, a ponent. La *Serra* (d'en Galceran), ubicada dalt de la muntanya en el camí entre Benlloc i la rambla de la Viuda, es troba a 750 msnm, mentre que la *Serratella*, entre la Torre d'en Doménech i Albocàsser, a 780 msnm. Per tant, el doble diminutiu (*serreta* > *serretella* > *serratella*) no es referiria a la mida del relleu, sinó a les dimensions de la població, ja que la

Serra (d'en Galceran) ha estat històricament molt més poblada que la Serratella.

Segons Coromines (VIII, 135), el topònim *Xiva*, hui una part del terme de Morella, derivaria del llatí *cĒPA* 'ceba', per la forma arrodonida de l'elevació on s'assenta la població. La forma *tormo*, derivat de *TUMULUS*, és una penya que es diferencia de les altres perquè és un gran bloc aïllat (Coromines: VII, 304) i dóna origen a Tormos (la Marina), la Vall de Tormo (Matarranya) i, en diminutiu, al *Turmell*, notable penya entre Xert i Vallibona, on la serralada prelitoral catalana, d'orientació NE-SO, i la serralada ibèrica, d'orientació NO-SE, conflueixen amb la part còncava mirant cap al nord.

La *península de Peníscola*, antiga illa unida a la costa per una estreta banda de terra, delata l'origen semàntic d'aquest topònim, que derivaria d'una forma vulgar del llatí *PAENINSULA* (*PAENE-* 'quasi' + *ĪNSULA* 'illa'). Aquesta forma alternativa seria *PAENISCULA* (*PAENE* + *ISCULA*). *ISCULA* ('illa') ha donat la forma *iscla* en occità (cf. *Iscla de Pòrcaròlas*), *ischia* en italià meridional (cf. *Ischia* de la badia de Nàpols) i *illa* en català (Arasa, 2000: 51). La forma castellanitzada cooficial *Peñíscola* és una corrupció del nom valencià per la interferència del mot *peña*, ja que el castell s'ubica sobre la part més elevada del poble, al capdamunt d'una penya.

Entre els orònims que fan referència a zones deprimides n'hi ha tres, tots d'origen llatí: *Catí*, *Càlig* i *Vallibona*. *Catí* deriva de *CATĪNUS*, 'conca, llibrell', perquè prop del poble hi ha una zona endorreica de difícil drenatge, on les aigües que baixen del santuari de l'Avellà, per ponent, i de l'ermita de Sant Vicent, per l'est, s'estanquen dins el plat o conca de Catí, i no tenen eixida cap a la Rambla de Cervera (cf. el Catí de Petrer i el Cadí de l'Alt Urgell, que també presenten difícil drenatge). Entre Morella i Ares hi ha el notable mas de la *Llàcua*, derivat del llatí *LACUA* 'bassals, tolls', plural d'un neutre *LACU*, variant vulgar de *LACUS*, 'llac' (Coromines: V, 25), que, com el seu nom indica, és una zona també de difícil drenatge, on l'aigua s'entolla. El riu de *Calders*, afluent del Bergantes, derivaria de *CALDARIUM* 'calderó, olla, vas de metall' (Coromines: III, 189) perquè hi ha bassetes o gorgs on s'hi estanca l'aigua (cf. riu Gorgos).

Càlig deriva de *CALICE*, 'llit sec d'un riu', que en castellà ha donat *cauce*, amb el mateix significat, i *cáliz*, 'copa per beure a la missa', i en català ha donat només *calze*. *Càlig*

es diu així perquè es troba al costat de la rambla de Cervera, just en una zona on la rambla és especialment ampla, de fins a 250 m en el punt on és travessada pel gual del camí de Peníscola a Ulldecona. *Vallibona* deriva del llatí *VALLIS BONA*, però, a diferència de Vallbona (de les Monges) o (la Pobla de) Vallbona, la toponímia ha estat més conservadora i ha preservat la *i* del llatí. Aquest és un topònim propagandístic per atraure pobladors i també comparatiu amb la veïna *Vallivana*, del llatí *VALLIS VANA*, 'vall buida, improductiva', terreny comunal del terme de Morella, ple de boscs, deshabitat i sense conrear, no gaire lluny d'una *Vallibona* històricament cultivada, propícia per a la ramaderia i amb població dispersa als masos. La Valltorta és un topònim transparent conegut per les seues pintures rupestres, i fa referència bé al fet que la majoria de les valls del Maestrat van de nord a sud, seguint els corredors litorals, mentre que la Valltorta circula de ponent cap a llevant, o bé al fet que en la seua trajectòria transversal aquest barranc descriu notables meandres.

Entre els orònims municipals que fan referència a cavitats hi ha un de molt clar (les Coves de Vinromà) i un de dubtós (Alcalà de Xivert). El Maestrat és una comarca de sòls calcaris on abunden els rius subterranis, l'aigua dels quals dissol la roca calcària i forma coves (horizontals o en pendent suau), abrics o balmes (cavitats poc profundes), i avencs (verticals o en pendent pronunciat). El topònim *les Coves* és transparent i fa referència a les nombroses cavitats que es troben al terme, entre les quals la més famosa, l'avenc del Mas Nou. *Xivert*, que en documents medievals anteriors a la conquesta apareix com a (*E*)*xuvert*, podria derivar, segons Coromines (VIII, 136-137), d'*eixobert*, participi del verb *eixobrir* ('migpartir, tallar'), derivat del llatí *EXŌPĒRIRE*, 'descobrir'. Aquest *eixobert* faria referència a l'avenc de Xivert, ben pròxim al castell homònim, i que ateny una fondària de 64 m. Coromines explora i descarta per inversemblants altres possibilitats per a l'origen de Xivert, com ara que vinga del cognom germànic *Gisbert*; del basc *Etxeberry*, 'casa nova', (d'on deriva també *Xavier*, no molt allunyat de *Xivert*); o també del basc *Çuburiti*, 'la vila del pont', d'on deriva (el Pont de) *Suert* (medieval *Subert*, similar al medieval *Xuvert*, però *Alcalà* no es distingeix ni per la influència lingüística bascoide ni per cap pont ni riu notable). Altres topònims cèlebres referits a cavitats són les coves de la

Valltorta (Tírig), patrimoni de la humanitat, i la *Balma de Sorita*, on hi ha el famós santuari i marededéu. El topònim *balma* és un topònim fossilitzat, on la paraula *balma* forma part del lèxic general del català/valencià, però s'ha perdut en la parla quotidiana (almenys al País Valencià), i només sobreviu a la toponímia. Al morellà Mas dels Fusters existeix una balma que rep el nom reiteratiu o tautològic de *cova de la Balma*. Això passa amb altres substantius com ara *torrent* (en el valencià col·loquial *barranc*), *puig* (en el valencià col·loquial *tossal*; cf. al terme d'Ares *el Puig* al costat d'*el Tossal*, i el *Montegordo* d'Albocàsser no massa lluny del *Tossal Gros* de les Coves, ni massa lluny tampoc dels *Pujols* de la Serra). L'ús de diverses variants d'una llengua, usades o no en la llengua quotidiana (*tossal*, *puig*, *pujol*) o el d'una altra llengua veïna (*monte*) és útil per a diferenciar topònims amb trets similars i relativament pròxims entre si.

Entre els orònims municipals dels Ports-Maestrat hi ha, a més, dos passos de muntanya. D'una banda *Ares del Maestrat*, on *Ares* és una supervivència del llatí *ARAS*, 'altars' en llocs pròxims a un pas de muntanya i on els caminants feien ofrenes als déus protectors dels colls (Coromines: II, 231-232). El topònim *Ares* es molt freqüent als passos pirinencs catalans: *el Coll d'Ares* entre Prats de Molló i Molló, per on fugiren molts republicans en acabar la guerra civil espanyola; *la Collada d'Ares* a l'Alt Urgell, el *santuari de la Mare de Déu de les Ares* al coll de la Bonaigua (Pallars Sobirà), en el camí entre Sort i Vielha; i encara uns quants més. A València destaca el *coll d'Ares* entre els corredors del Maestrat (conca del Millars) i els altiplans dels Ports (conca de l'Ebre), *Ares del Bosc* (entre la conca del Serpis i la del riu de Guadalest) i *Ares d'Alpont* (actual Aras de los Olmos) entre Xelva i Ademús a través d'un pas muntanyenc que evita les gorges del Túria. D'altra banda, tenim *el Portell de Morella*, que deu fer referència al port de la Cabrella, que es troba en el camí que uneix Cantavella (Cantavieja) i Anglesola (la Iglesuela) amb Cinctorres i Morella. Aquest port marca la divisòria entre la conca del riu de la Cuba (afluent del Cantavella) i la de la Rambla de Sellumbres o Riu de Calders. Cal no oblidar que la mateixa comarca dels Ports, rep aquest nom de *ports* per l'abundància de ports que cal travessar per entrar-hi: des de Vall-de-roures i Alcanyís, el de Torre Miró; des de Vinaròs i Castelló, el de Querol; des de

Castelló i Albocàsser, el Coll d'Ares; des de Cantavella (Cantavieja) i Anglesola (Iglesuela), el de la Cabrella.

El topònim *Bergantes*, riu principal dels Ports de Morella, ha estat estudiat per Ferran Arasa (1989), que considera que podria ser d'origen celta, compost del radical *BERG* 'elevació, muntanya' i el sufix *NT*, àmpliament usat per les llengües indoeuropees per a hidrònims. Arasa pensa que *Bergantes* podria derivar de *BRIGANTES*, topònim molt estès per àrees de llengua cèltica com ara la Gàl·lia i la Gran Bretanya, i considera versemblant formular la hipòtesi que els *brigantes* foren els celtes que habitaven els Ports de Morella.

5.1.2. Hidrologia

Entre els noms de municipi relacionats amb els recursos hídrics n'hi ha un que és ben clar i no deixa lloc al dubte: ens referim a *el Forcall*, topònim transparent sinònim de *forca*, en aquest cas una 'forca de tres puntes'. Cadascuna d'aquestes tres puntes són, respectivament, de ponent a llevant, els rius de Cantavella, el de Calders i el de Morella, que conflueixen tot just al terme del Forcall per formar el riu *Bergantes*. Altres hidrotopònims municipals notables on conflueixen rius al País Valencià són *Cofrentes*, derivat del llatí *CONFLUENTES*, perquè hi conflueixen el Cabriol i el Xúquer; i *Montaverner*, topònim que, malgrat tenir una aparença transparent en català, emmascara un origen àrab, ja que deriva de *muntabb an-nahr*, 'confluència de riu' (Coromines: v, 334).

Cal dir que el paisatge dels Ports de Morella es manifesta sovint en forma de relleu subtabular (moles o muntanyes de cim pla com les descrites ací), i és *l'única comarca valenciana les aigües de la qual van cap al nord, és a dir, cap a l'Ebre*, riu cap al qual faran cap les aigües del *Bergantes*, que prèviament s'hauran unit al Guadalopec, riu que conflueix a l'Ebre, a Casp. Cal dir que el riu *Bergantes* és *conegut a la comarca de Castellot* i Alcanyís com el (*riu*) *Valenciano*, per ser el principal riu valencià les aigües del qual fan cap al Baix Aragó, encara que no és *l'únic, ja que les aigües d'Herbés*, *Herbeset*, *Castell de Cabres*, *Coratxà* i el *Boixar* van al riu de *Tastavins* i d'allí al *Matarranya*, que dona nom a la comarca aragonesa homònima, de llengua catalana. La divisòria entre l'Ebre i els rius que van directament a la *Mediterrània* la marquen els ports de Torre Miró (que separa les conques ebrenques del

Bergantes, a ponent, i Matarranya, al nord, de la del Cervol, a migdia); de Querol (entre la conca de l'Ebre i la Rambla de Cervera) i d'Ares (entre l'Ebre i la Rambla Carbonera o de la Viuda, conca del Millars).

Un altre hidrònim ben interessant del nord valencià és *la Jana*, que deriva del llatí *DIANA* «divinitat campestre dels boscs i les aigües» (Coromines: IV, 462-463). Aquest topònim està associat, per tant, a les fonts, que són fonamentals per al poblament al Maestrat, mancat de rius amb aigües superficials, però no de fonts que brollen ací i allà i que en possibiliten el poblament. No sabem amb certesa a quina font es refereix el topònim *la Jana*, però el poble i el terme presenten nombrosa hidronímia, on destaca *la partida de los Horts de la Font*, al casc urbà; *la d'Enllà la Font*, a tocar de l'anterior; i *les Fontanelles*, a llevant de l'anterior. Tampoc és impossible que *la Jana* faça referència a la font més famosa del Baix Maestrat, la de la Mare de Déu de la Salut (Traiguera), ubicada a 4 km a llevant de la Jana, i que s'haguera produït un desplaçament, fet habitual en la toponímia (abans de la fundació de Jaume I, l'actual Castelló de la Plana es trobava 6 km més al nord, al Castell Vell, i Nules 3 km més a ponent, a l'actual Vilavella). Altres exemples de topònims derivats de *DIANA* són, entre *Teulada i Moraira*, *la font de la Jana*; a Vilafamés, *la font d'en Jana*, on l'aigua que raja proveeix de reg a l'horta del poble; i a Anna (Canal de Navarrés) hi ha una petita Albufera amb nombrosos ullals que hi brollen.

Fora dels Ports, fitant amb el límit nord, hi ha el poble aragonès catalanoparlant *d'Aiguaviva*, d'etimologia transparent, però interpretable: segons Coromines (II, 39) fa referència a una «aigua viva, ràpida, moguda», i segons Moran *et alii* (2002, 22) vol dir 'aigua que brolla', és a dir, una font o un ullal.

Sant Rafael del Riu (o del Maestrat) i *les Cases del Riu* (terme de Rossell) són dos topònims transparents referits a sengles pobles ubicats a la vora sud del Riu de la Sénia.

5.1.3. Flora

Quant als fitònims de caps de municipi, cal destacar que les canyes donen lloc a *Canet lo Roig*, derivat del llatí *CANNĒTUM* 'canyar', on el sufix *-et té valor col·lectiu* i vol dir 'bosc de canyes, canyar'. És notable el canyar o *canet* al sud del poble, tot al voltant del riu de la font de la Roca. *Canet* és

*un topònim molt productiu que apareix tant a València (Canet lo Roig, d'en Berenguer), com a Catalunya (Canet de Mar, del Rosselló, d'Adri, de Verges) i a Mallorca (alqueria del terme d'Esporles). A Vilar de Canes, que deriva del llatí CANNA 'canya', no hem trobat cap canyar notable a la rambla Carbonera, al nord del terme, però sí al barranc del Ginebral, al sud, que fa cap al riu del Molinell. Aquest topònim ha restat fossilitzat: no només mai ha evolucionat cap a *Vilar de Canyes*, si no que la *-r* final de *Vilar* sempre s'ha pronunciat, a pesar que d'acord amb la pronúncia del Maestrat hauria d'haver caigut, com passa de fet amb la veïna *Mola del Vilar*, pronunciada [del vilá]. També deriva del llatí CANNA el topònim *Alcanar* (el Montsià) referit a un canyar o bosc de canyes, i el topònim *canada* (d'Ares), on una *canada* és un espai de terreny més baix situat entre dues elevacions pròximes, en el cas de la *canada* d'Ares, la mola d'Ares, a llevant, i les llores de la Mare de Déu de Castellfort, a ponent.*

Dos arbres de la família de les salicàcies han donat nom a dos municipis del Baix Maestrat: un del gènere *Populus* (Polpís, derivat directament del llatí) i un altre del gènere *Salix* (la Salzedella, derivat del valencià *salze*). Tant el pollancre ver o xop (*Populus nigra*) com el pollancre blanc o àlber (*Populus alba*) són arbres de ribera espectaculars per la seua alçada i que amb el vent fan un soroll característic. A la vora de Santa Magdalena de Polpís passa la rambla d'Alcalà, on encara hui dia trobem notable vegetació de ribera on els pollancre podien créixer. El topònim *Polpís*, pronunciat [pulpís] a Benicarló, [polpís] a Peníscola i [polpit] a Traiguera, derivaria del plural del llatí *POPULETUM/POPPLĒTUM*, ço és *POPPLĒTOS*, que hauria esdevingut *polpits*, i posteriorment *polpís* (Coromines: VI, 252-254). El topònim es repeteix en altres indrets com ara *Polop de la Marina* (de *POPOLO* > *polopo* > *polop*) o al monestir de Poblet (derivat de *POPULETUM* > *poplet* > *poblet*). D'etimologia transparent en aquest cas, el *barri de l'Albareda* o l'*Albareda*, al costat del riu de la Cuba (el Portell de Morella), rep aquest nom per l'abundància d'àlbers (*Populus alba*). El salze dóna lloc al topònim transparent en català/valencià *la Salzedella*, derivat de *salzedella*, 'salzedeta'. El salze, que pot atènyer fins a 20 m, creix en zones humides de la conca mediterrània, a la vora de barrancs i rius. No falten les zones humides al terme de la Salzedella: cap al sud hi ha el riu de les Coves, a

només mig quilòmetre del nucli urbà, i cap al nord hi ha les partides del Fondo de la Llacuna, les Llacunes, el Cap de les Llacunes i el Camí de les Llacunes, de la Salzadella. Probablement, el nom de *la Salzadella* derive d'un gran bosc de salzes que hi devia haver prop de la població, en la partida anomenada la Gatellera (*gatell* és una varietat de salze).

La *rambla Carbonera*, que naix al terme d'Ares, rep aquest nom per l'abundància de carrasques que hi ha a la seua capçalera, amb la llenya de les quals es feia tradicionalment carbó. Al nord dels Ports hi ha la comarca del Matarranya, la capital de la qual és *Vall-de-roures*, topònim transparent que es refereix a la presència de roures. Al terme de Catí, enmig d'un frondós carrascar, hi ha el notable *santuari de l'Avellà*, topònim on *avellà* és una forma antiga i alternativa en català/valencià per referir-se a *avellaner*, forma derivada a partir d'*avellana* (d'*oliva* deriva *olivera*, antigament *oliu*).

La *Mata*, derivat del llatí *MATTA* 'coberta vegetal', fa referència a una bosquina, una zona de vegetació baixa, o, potser, a un bosc extens i espès, ja que, segons Coromines, la paraula *mata* s'usava antigament, especialment al Pirineu, per a designar aquest tipus de bosc. En l'actualitat, la vall del riu de Cantavella, on es troba la Mata, és ben cultivada de cereals, però en el moment que els primers pobladors li digueren *la Mata* devia haver-hi encara una àrea de vegetació arbustiva, probablement un coscollar, o arbòria (un carrascal). De fet, a l'ombria muntanyenca de la Mata encara hui dia sobreviu un carrascalet esclarissat.

A la Tinença de Benifassà hi ha l'antic poble del *Boixar*, hui dependent de la Poble de Benifassà. És un topònim transparent derivat de *boix* 'arbust de la família de les buxàcies', i vol dir 'camp de boixos'.

Herbers o *Herbés*, d'acord amb la pronúncia local, sembla un topònim transparent, derivat del plural d'*herber*, lloc on abunda l'herba i, per tant, les pastures per al bestiar (prats). La difícil orografia dels Ports no el fan un lloc propici per a l'agricultura, però sí per a la ramaderia ovina extensiva, que ha estat històricament la base de la seua economia. En època medieval Herbers es deia *Herbers Jussans* per diferenciar-lo d'*Herbers Sobirans*, que es correspon amb l'actual *Herbeset*, que hui forma part del terme de Morella. Es habitual a València emprar un diminutiu per diferenciar un topònim d'un altre

homònim ubicat relativament prop: *la Serra (d'en Galceran) / la Serratella, Godella / Godelleta, Villena / Billeneta, Montán / Montanejos, Quart (de les Valls) / Quartell, Quatretonda / Quatretondeta, Castelló (de Rugat) / Castellonet (de la Conquesta) o el Toro / Toràs* (en aquest cas, augmentatiu).

5.1.4. Fauna

Els zoònims que designen caps de municipi als Ports-Maestrat són tres. D'una banda, *Olocau* de l'àrab *al-uqab* 'les àguiles', 'lloc d'àguiles' (Barceló, 2010: 59), aplicat per a àrees muntanyenques visitades sovint per aquestes aus. El topònim maestratí *Penyagolosa*, que fa referència a la muntanya més alta del País Valencià després del Cerro Calderón, també podria derivar de les àguiles, concretament de *penya aguilosa*, és a dir, 'penya de les àguiles'. D'altra banda (Castell de) *Cabres*, topònim transparent en català/valencià, aplicat per a àrees muntanyenques visitades sovint per aquests mamífers tan àgils i especialitzats en grimpar pels relleus esquerps, com ara els que hi ha cap als Ports de Beseit i la Tinença de Benifassà (cf. Puig Cabrer, de catí, o mont cabrer de Mariola). Finalment, *Cervera* (del Maestrat), del llatí *CERVĀRIA* 'terra de cérvols', animals que hui han desaparegut d'aquesta àrea, però que en temps no tan remots poblaven aquestes contrades. Coromines (III, 367) suggereix que (el riu) *Cervol* és un topònim emparentat amb la veïna (rambla de) *Cervera* (dita així perquè passa prop de Cervera del Maestrat), havent-se format –per distingir-s'hi– a partir d'un diminutiu *Cerverol* i havent quedat després reduït a *Cervol*. El riu de les *Truites*, dit així per l'abundància d'aquest tipus de peix de riu, naix a Vilafranca, en el límit entre València i Aragó, i s'uneix a la rambla de Sellumbres, que al seu torn fa cap al Calders i després al Bergantes.

5.1.5. Color del terreny

Els cromònims descriuen el color de les roques, del sòl o del paisatge en general. Al Maestrat hem trobat dos topònims municipals que podrien ser considerats *cromònims* 'noms de color (de la terra)'. D'una banda, *Rossell*, i de l'altra, el seu veí (Canet) *lo Roig*. No descartem, que *Rossell* siga un cognom importat de Catalunya, però també és versemblant la idea que siga un diminutiu de ros *rosset*, pel color groguenc o claret de la terra, enfront del color més rogenc de la terra

del seu veí meridional Canet lo *Roig*. Prop del poble de Canet hem observat que la terra és més rogenca que al terme de Rossell, on en general els camps sobre els quals creixen les oliveres presenten un color més clar. L'adjectiu *roig/roja* és repeteix en alguns altres notables topònims municipals com ara *Mont-roig de Tastavins* (Matarranya), *Mont-roig del Camp* (Baix Camp), *Riba-roja de Túria* (Camp de Túria) i *Riba-roja d'Ebre* (Ribera d'Ebre). D'altra banda, tornant al terme de Rossell, trobem l'antic poble de *Bel* (Tinença de Benifassà), que podria derivar de l'arrel iberobasca *bel-* 'negre', potser amb un sentit de 'bosc dens, tancat, quasi negre'. En l'actualitat, encara hi ha un carrascar espès a la zona del Bel, molt minvat a causa de les rompudes per conrear-hi (cf. Biel, comarca Cinco Villas, Aragó).

Als Ports hi ha el poble de *Villores*, que podria derivar del llatí *VILLA AUREA* > *Villora* > *Villores* (pluralitzat), també pel color d'or (daurat, claret) de la terra, en comparança amb els tons més rogencs que es troben cap al Forcall. Els adjectius per descriure una terra clara o groguenca solen derivar de *daurat*, com ara al topònim Oriola, derivat d'*AUREOLA*, diminutiu d'*AUREA*, o a Catadau, medieval *Catadaur*, derivat de *CAPITE AUREU* 'cap d'or, punta daurada' (Barceló, 2010: 43).

5.1.6. Clima

A la Tinença de Benifassà hi ha l'antic poble de *Fredes*, hui dependent de la Poble de Benifassà, que es caracteritza perquè és un dels més freds del País Valencià, com evidencia el seu topònim transparent en la nostra llengua, derivat de (*terres*) *fredes* (cf. *Frias*, prov. Burgos; *Campofrío*, prov. Huelva; *font Freda*, a la Vall d'Albaida, els Ports, etc.). Entre Atzeneta i Vistabella hi ha el *coll del Vidre*, que podria referir-se a la presència d'aigua 'vidrada' a causa de les contínues glaçades hivernals que cristal·litzen l'aigua.

5.2. TOPÒNIMS RELACIONATS AMB LA GEOGRAFIA HUMANA

5.2.1. Edificis per a viure

Entre els noms de municipi relacionats amb edificis per a viure trobem *Villores* als Ports, que acabem de descriure en el punt 5.1.5. Pot sobtar que *Villores* no haja esdevingut *Vilores*, ja que en català *VILLA* ha donat *vila*, però abans de

l'arribada dels pobladors catalanoparlants el topònim ja devia estar consolidat pels arabòfons i fossilitzat, i mai no es va canviar. Respecte a la pluralització de *Villora*, desconeixem el motiu, però podria deure's a la dispersió dels masos o llocs de poblament pel terme. No és una cas excepcional, ja que *Cotes*, a la Vall de Càrcer, era *Cota* en temps de Jaume I, i *Suera* és pluralitzat i esdevingut *Sueras* als pobles veïns castellanoparlants (perquè hi ha la *Suera Alta* i la *Suera Baixa*). En l'actualitat, hom tendeix a pluralitzar innecessàriament topònims que sempre han estat singulars, com ara *les Marines* i *les Riberes*, quan dient *la Marina* i *la Ribera*, per defecte ja estem incloent-hi tant la Baixa com l'Alta. Aquest fenomen de pluralització del topònim comarcal no s'ha estès –fins ara– ni a la Plana ni al Maestrat ni al Vinalopó.

Un nom ben transparent amb el sentit de poblament és *la Poble de Benifassà*. Una *poble* era un lloc que estava sota la jurisdicció i el caprici d'un senyor, en aquest cas l'abat dels monestir cistercenc de Benifassà. El topònim *Poble* es repeteix dues vegades més als Ports (*la Pobleta d'Alcolea*, *la Poble del Bellestar*) i set vegades més en altre capitals municipals valencianes: *la Poble Tornesa*, *de Vallbona*, *de Farnals*, *Llargueta*, *del Duc*, *Puebla de Arenoso* i *Puebla de San Miguel*.

Vilafranca i *Vilanova* (d'Alcolea) són dos topònims transparents derivats del català *vila*. *Vilanova* formava part del Maestrat i, per tant, estava sotmesa al mestre de l'Orde de Montesa, mentre que *Vilafranca* era una vila franca o lliure, dependent del rei (cf. *Vila-real*). *Vilafranca* era part del reialenc històric de Morella, a pesar d'haver estat inclosa modernament a l'Alt Maestrat. No obstant això, els vilafranquins se senten més prop de la comarca morellana i s'hi celebra de tant en tant l'*Aplec dels Ports* (quatre vegades entre 1982 i 2010), jornada de celebració i reivindicació que es fa anualment a algun dels pobles dels Ports.

El topònim *Vilar de Canes* deriva de *vilar* 'vila petita', mentre que *Cabanes*, plural de *cabana* 'construcció rústica de pedra o de fusta', del llatí *CAPANNA*, és també un nom transparent. El fet de no convertir la doble *n* llatina en *ny* és un tret propi del Maestrat-Ports, on fa servir *cabana* i no *cabanya* (cf. *el Cabanyal*), *cana* (cf. *Vilar de Canes*, *la Canada*) i no *canya* (cf. *Riudecanyes*), *canar* (cf. *Alcanar*) i no *canyar*. *Les Cases del Riu* (Rossell) es un topònim ben transparent, referit a un nucli

de població a la vora del riu de la Sénia, a la riba oposada al municipi de la Sénia (Montsià).

5.2.2. Edificis defensius

Abunden al País Valencià els noms de municipi amb caràcter defensiu, herència d'una secular inestabilitat política. *Castell de Cabres* i *Castellfort* semblen forteses segures, una perquè és tan esquerpa que només *és propícia per a les cabres* i l'altra perquè és forta, ferma, sòlida. *Castell* deriva de CASTELLUM, diminutiu de CASTRUM, 'campament militar, fort'; com a derivats hi ha CASTELLIONE, diminutiu de CASTELLUM, que dona nom a *Castelló de la Plana* (i al *de la Ribera, d'Empúries, de Farfanya*, etc.) (Casanova, 2011: 264).

Un topònim dubtós és *Benicarló*, gran ciutat del Maestrat, que, d'acord amb Barceló (2010: 101), seria un topònim àrab, derivat de *beni* + *gazl* + *un*, on *beni* vol dir 'família de', *gazl* és 'nom de persona' i *un* és 'sufix augmentatiu'. Un altra teoria té Coromines (III, 274-275), que, basant-se en la grafia medieval *Benicasló*, considera que podria ser un topònim romànic preislàmic, derivat de PINNA KASTLON 'penya del castellet o del castell', sent *kastlon* una forma indoeuropea prelatina derivada de *kastlo-*, corresponent al llatí CASTRUM 'castell, fort' + el sufix *-on*. Si l'antiguitat del topònim fóra la que suggereix la teoria de Coromines, caldria ubicar aquest *castellet* al jaciment ibèric del Puig de la Nau, abandonat ja en època romana, però encara amb notables restes arquitectòniques. La forma *cas(t)lon* hauria perdut la *t* > *caslon*, i després la *s* hauria esdevingut *r* > *carlon*, com passa en altres topònims (*Alfara de Carles*, al Baix Ebre, deriva de la forma medieval *castles*; *Carlet*, a la Ribera del Xúquer, podria deriva de *castlet* > *castellet*).

Alcalà de Xivert deriva de l'àrab *al-qalat* 'el fort, el castell', i faria referència a l'imponent castell de Xivert. No gaire lluny d'Alcalà es troba *Vilanova d'Alcolea*, derivat d'*al-qulaya*, diminutiu d'*al-qala(t)*, i que, per tant, vol dir 'castellet' (Barceló, 2010: 77). D'ací deriva també el segment diferenciador del topònim *la Pobleta d'Alcolea*.

Pel que fa a les torres, tenim la *Torre d'en Besora*, la *Torre d'en Doménec* i *Cinctorres*. Les dues primeres porten el nom del senyor de la vila, mentre que la tercera indica que al terme hi havia *moltes* torres, no necessàriament *cinc*, igual

que a Setaigües no hi ha necessàriament *set* rius o fonts. A causa de la inestabilitat política, hi havia moltes masies fortificades al Maestrat i als Ports. Aquest tipus de masia presentava dues zones clarament diferenciades: d'una banda, hi havia la masia, i de l'altra, la torre, que en un primer moment tenia un paper defensiu destacat, però amb el temps s'adaptà a les necessitats de l'ús residencial i acaba sent l'edifici principal de l'explotació agrària. La *Torre Beltrans* (Ares) és un dels millors exemples d'aquest tipus de masies fortificades que encara perviuen. Fora ja del Maestrat, fitant amb el límit meridional, destaca un altre topònim derivat de *torre*, com és *Torreblanca*. I al nord dels Ports, ja dins la comarca del Mataranya, trobem *Torredarques*.

Coratxà, poble de la Tinença de Benifassà que hui forma part del terme de la Pobla, deriva de CORIACEA 'cuirassa, fortificació defensiva', transformat i pluralitzat pels àrabs en *quratxani* 'cuirasses, murades'.

Coromines (II, 105) fa derivar *Alcossebre* d'AL QUSAI-BA, diminutiu d'AL QASABA, 'fortalesa' (d'on deriva el castellà *alcabala*). Aquest petit fort permetria vigilar les incursions de possibles enemics per mar, ja que Alcossebre es troba a poca distància de *Capicorb* (del llatí CAPUT CURVUM 'cap corb'), ient natural sobre la mar que permet augmentar el radi de vigilància.

5.2.3. Agropecuari

Els topònims relacionats amb l'agricultura solen ser transparents: *Hortells*, antic municipi que hui fa part del terme de Morella, és un lloc on hi havia hortets, regats amb l'aigua del riu Bergantes. El nom del poble *la Sénia* (el Montsià) indica que el reg es feia amb aigua subterrània, fet habitual tant al Baix Maestrat com al sud del Montsià, on no abunden gens les aigües superficials per la naturalesa calcària del rocam. El *barranc Aiguadoliva* fa referència a l'abundància d'oliveres pertot arreu del Baix Maestrat, de les quals s'obté unes olives que fan un oli d'extraordinària qualitat.

Pel que fa a la ramaderia, el *barranc de la Barbiguera* deriva del llatí (VIA) VERVECARIA, de VERVEX 'ovella' (Coromines: II, 345), ja que les ovelles hi poden circular sense gaire dificultat a l'anar aquest barranc sec quasi tots els dies de l'any (cf. *barranc de les Ovelles*, Alacant).

La partida de *l'Alforí*, de l'àrab AL-HURI 'depòsit de gra' (Barceló, 2010, 73), es troba al costat del pla de Vistabella, on hi ha les millors terres de cultiu de cereal del seu terme. La *dena del Moll* (amb o tancada) és també la millor terra de cultiu del terme de Morella. Deriva del llatí MEDELLUM 'terra bona substanciosa' (cf. *Mollerussa*, *Mollet*).

Dos municipis del Maestrat deriven de la presència de blat al seu terme. El municipi de *Tirig* deriva del llatí TIRICE. Aquesta forma evolucionada vindria del llatí TRITICUM (d'on *trigo* en castellà) que, per metàtesi, dóna TITRICUM, i amb la caiguda de la *t* esdevé TIRICUM i TIRICE (cf. *Tirgo*, a la Rioja). El municipi de *Traiguera* derivaria de (VALLIS) TRITICARIA (*triguera* en castellà), 'vall productora de blat'. A sant Mateu hem sentit la pronúncia [treguera] en comptes de [traiguera].

5.2.5. Xarxa viària

L'únic riu amb cabal d'aigua més o menys permanent que hi ha als Ports és el Bergantes, les aigües del qual se'n va cap a l'Ebre. És a la vora del Bergantes que hi ha la població de *Palanques*, el nom de la qual al·ludeix a una palanca o passarel·la feta de taulons entre les dues ribes del riu. D'altra banda, l'únic riu amb cabal d'aigua permanent al Maestrat és el riu de la Sénia, que fita amb la comarca del Montsià i fa, per tant, frontera entre València i Catalunya. Al terme d'Ulldecona hi ha els nuclis de *Sant Joan del Pas* i *d'el Pas*. En aquest segon punt el camí entre Sant Mateu i Tortosa travessa el riu de la Sénia a través d'un gual, aprofitant que la glera s'eixampla. Aquest gual seria el responsable de la formació d'aquest topònim transparent.

5.2.6. Edifici religiós

Aigües avall de Palanques, hi ha la població de *Sorita*, en el punt més septentrional del País Valencià. L'etimologia de *Sorita* (medieval *Çorita*, castellà *Zorita*) és ben difícil d'esbrinar. El topònim *Zorita* és molt repetit per tota la península Ibèrica, especialment a la conca del Duero, però també a la del Guadiana, Tajo i Ebre. N'hi ha tres a la província de Salamanca, un a Àvila, un a Cáceres, dos a Palència, un a Valladolid i un altre a Guadalajara. A Cantàbria hi ha una *Zurita* i, a més, hi ha sengles rius *Zorita* a Burgos i a Segòvia. A més hi ha una *Sorita* a l'Aragó catalanoparlant, que és un despoblat de la

Baells (Llitera). Coromines (VII, 166) li atribueix un origen paleobasc ÇORITUTA, 'camp de cereals madurs, estesa de collites'. No ens convenç gaire aquest significat, perquè encara que no falten topònims al·lusius als cereals (Formentera, Traiguera, *Tirig*, etc.), resulta molt rebuscat que siguin a més 'cereals madurs' i que un topònim tan original es repetisca tantes vegades a Espanya. Altres autors fan derivar *Sorita* del castellà *zurita* 'mena de colom', sense justificar quina mena de relació podria haver-hi entre els coloms i tots aquests pobles. Nieto (2006: 182) suggereix, sense massa convenciment, que pugui relacionar-se amb l'aragonès ZAFORAS i ZOFRAS i amb el català antic i dialectal SAFARÓS 'brut, fastigós', que derivarien de l'àrab vulgar SAXRI, 'abrupte'. L'explicació més convincent de les que hem trobat ha estat la que dóna Mikel Urkola (2010: 21). Segons aquest autor el topònim *Sorita/Zorita* tindria un origen preindoeuropeu (bascoibèric). Gimbutas (1991, 1996) descriu la gran deessa preindoeuropea, la Dama Blanca, la mitologia de la qual va ser predominant a l'Europa preindoeuropea entre el 7000 i el 3500 a. C. Urkola creu que l'abundància del topònim *zorita / zurita / çorita / sorita* per Espanya indicaria que la presència d'aquesta deessa era abundant en temps prehistòrics. *Zuri* vol dir 'blanc' en eusquera, i *zurieta* voldria dir 'el lloc de la (dama, deessa) blanca'. Repassant les çorites hispàniques, Urkola es refereix a una *Zorita* de Burgos, que sospita que és la mateixa que apareix en un document del segle *x* citada com a «Zorieta», fet que relacionaria el topònim *Zorita/Zurita* amb el basc *Zorieta/Zurieta*. Urkola considera que totes les çorites deuen tenir un poblament molt antic. Aquelles que hem pogut estudiar s'ubiquen al costat d'una ruta històrica preromana. La *Zorita* d'Extremadura es troba en el camí entre CORDUBA a TURGALIUM (Trujillo). La *Zorita* de los Molinos se situa sobre la via romana entre Ávila i Arévalo. El castell de *Zorita* de los Canes es troba sobre una penya al costat del riu Tajo en el camí entre la capçalera del Tajo i la Alcarria. *Zorita* del Páramo i *Zurita* de Cantàbria es troben en la ruta entre la meseta castellana i la costa cantàbrica. Al costat del riu Pisuegra i en el camí castellà de Sant Jaume, a Melgar de Fernamental (Burgos), hi ha el lloc sagrat de l'ermita de Nuestra Señora de *Zorita*, patrona del municipi. La *Sorita* valenciana es troba en la ruta que comunicava Biscargis (els Ports) amb el Baix Aragó. I a *Sorita*, just a l'extrem nord del regne, trobem

un dels santuaris més extraordinari de tot València. Potser el més impressionant des del punt de vista paisatgístic: la Balma de Sorita. Un indret d'aquestes característiques degué ser un lloc sagrat des de temps immemorials. L'antiquíssim topònim Çorita ('lloc de la deessa blanca') podria explicar-se, per tant, recurrent a la mitologia preindoeuropea.

Altres llocs sagrats de la comarca són el *Muixacre* (Morella), derivat de *mont sacre*. Prop dels Ports-Maestrat, trobem altres topònims com ara *Alcañiz* (Alcanyís), que podria procedir de l'àrab *al-kanais*, 'les esglésies' (Vázquez, 2011: 100); *Iglesuela* (Anglesola), o (Sant Carles de la) *Ràpita*, derivat de *ràbita* 'monestir musulmà'.

5.3. Noms derivats de noms de persona

5.3.1. Antropònims

Pel que fa als topònims derivats de noms de persona d'origen llatí, n'hi ha un de notable als Ports: *la Saranyana*. Es relaciona amb propietaris d'una vil·la rústica romana o *FUNDUS*, mot d'on deriven els mots *latifundi* ('gran propietat rústica') i *minifundi* ('petita propietat'). *Saranyana* derivaria del llatí *SERANIANA* O *SERENIANA* aglutinació de *SERANIUS* O *SERENIUS* (nom de persona) + el sufix femení *-ANA*, amb el significat de 'lloc pertanyent a', i per tant voldria dir 'la propietat de Seranius o de Serenius' (cf. *Sarinyena*, Monegros, i *Serinyà*, Pla de l'Estany, forma masculina de *Saranyana*) (Arasa, 2000: 52).

Quant als topònims d'origen àrab derivats de nom de persona, Barceló (2010: 92-93) distingeix entre els derivats d'*IBN* 'fill de', que en dialecte andalusí sonaven *ABIN* O *ABAN*; els derivats de *BANI*, 'fills de', que assenyalen el poblament d'un lloc amb persones de la mateixa família i que en dialecte andalusí han esdevingut normalment *BENI*, a València i al sud de Catalunya, *BINI*, a les Illes Balears, i *BENA*, a Andalusia i Castella; i els derivats d'*ABU*, *pare*. Tant els *IBN* com sobretot els *BANI* han estat molt productius a l'hora de crear antropotopònims al País Valencià. Comparat amb la resta de València, però, on hi ha més de 50 topònims municipals derivats de *BENI* o de *IBN*, al Maestrat només en trobem quatre (*Vinaròs*, *Vinromà*, *Benassal* i *Benifassà*) i un de dubtós (*Benicarló*, que hem explicat en el punt de 5.2.2). Als Ports, que és la comarca valenciana menys arabitzada des del punt de vista de la toponímia, no

en trobem ni un sol exemple d'aquest tipus. Els topònims que comencen per *Beni* o per *Vin* no s'han de traduir necessàriament com 'els fills de' o 'el fill de', sinó que es poden entendre com a 'el lloc de' o 'allò de', com en l'expressió emprada a Mallorca *ço d'en*, com ara en *So'n Castelló*, *So'n Moix*, *So'n Dureta*, etc. o en l'expressió pròpia del migdia valencià *lo de*, reduït a *lo*, com ara en *Lo (de) Morant* (Alacant) o *Lo (d)i Mori* (Elx).

El topònim (Tinença de) *Benifassà* deriva de *BENI HASSAN* 'família de Hassan' (Barceló, 2010: 99), sent *Hassan* un nom de persona habitual al món àrab (cf. *Massalfassar* (l'Horta) 'hostal de Hassan'). El topònim *Benassal* (medieval *Abinançal*) prové d'*ABIN ANZAL* 'fill d'Anzal' (Barceló, 2010: 104). El topònim *Vinaròs* (medieval *Vinalaroc*) deriva d'*ABIN AL-ARUS*, 'fill de la núvia' (Barceló, 2010: 105) o 'fill del nuvi' (Coromines: VIII, 74) (cf. *Bujalaroz* (Monegros), medieval *Burjalaroz*, de *BURJ AL-ARUS*, 'torre del nuvi o de la núvia').

Actualment, *Vinaròs* és la capital del Baix Maestrat, però històricament el de les Coves de *Vinromà* fou cap de la Comanda Major del Maestrat de l'Orde de Montesa, que incloïa els actuals municipis de les Coves, Tírig, Albocàsser, la Salzadella, Vilanova, la Serratella i la Torre d'en Doméneç. Segons Alomar (2009: 277-278), *Vinromà* podria tenir dos possibles orígens: *IBN RUMMAN*, on *IBN* és 'fill de' i, i *RUMMAN* vol dir 'el cristià', ja que els àrabs anomenaven *RUM* (derivat del llatí *ROMANUS*) als cristians; o *IBN RUMMAN*, on *RUMMAN* vol dir 'magranes', que s'hauria de traduir per 'fill d'en magrana', o 'fill del magraner' (Barceló, 2010: 105).

Barceló (2010: 106) considera que *Albocàsser* deriva d'*ABU QASIR*, on *ABU*, literalment 'pare', s'empra habitualment per a designar un lloc, mentre que *QASIR* voldria dir 'violent'; *ABU QASIR* seria, doncs, 'el (lloc) del violent'. Segons Coromines (II, 87), *ABU'L-QASR* podria significar 'l'home de l'alcàsser, el qui el té o el guarda'. Això donaria lloc a *Abolcàsser* i després a *Albocàsser*. No sabem quin castell o alcàsser podria ser l'origen d'aquest topònim.

Pel que fa a antropotopònims derivats de tribus amazigues hi ha *Atzeneta*, de *Zanata* (Barceló, 2010: 111). Els noms de les tribus eren emprades pels amazigues per distingir-se en un medi arabitzat.

Pel que fa als antropònims en català/valencià, són molt freqüents per a crear toponímia relativament nova, es-

pecialment de masos, com ara als municipis de Mas de Barberans i de Masdenverge (Montsià) o del Mas dels Estellers (nom antic de Sant Jordi dels Maestrats). Però la majoria de les vegades s'ha elidit el mot *mas de* i el topònim s'ha simplificat: *els (masos dels) Llivis, els Ivarsos, els Rosildos, els Pujols, els Valentins* (municipi del Montsià), etc.

5.3.2. Hagiotopònims

El Baix Maestrat és una de les comarques valencianes amb major nombre d'hagiotopònims que són capitals de municipi: dels 18 que hi ha a València, 4 es troben en aquesta comarca. *Sant Mateu* és un topònim del temps de la conquesta cristiana, però *Santa Magdalena* de Polpís (segregada d'Alcalà de Xivert al segle XIX), *Sant Jordi* del Maestrat i *Sant Rafael* del Maestrat (segregats de Traiguera als segles XVII i XX, respectivament) són topònims de creació recent. Al Montsià també hi ha hagiotopònims de creació relativament recent com ara *Sant Carles de la Ràpita* (s. XVIII), *Santa Bàrbara* (s. XIX) o *Sant Jaume d'Enveja* (s. XX).

Els hagiotopònims majors abunden en llocs on la islamització va ser superficial o nul·la, com ara al nord i a l'est de Catalunya (Catalunya Vella) i a Castella i Lleó, on a partir d'un centre religiós (monestir, església, parròquia) es creava un municipi, de manera que l'advocació es convertia en topònim. A València, al sud i a l'oest de Catalunya (Catalunya Nova), a les Illes Balears (excepte Eivissa) i a Aragó, la major part dels grans topònims ja estaven creats quan van arribar els cristians, de manera que els noms de municipi referits a personatges de la religió són escassos.

5.3.3. Epítets elogiosos

La majoria dels epítets elogiosos emfatitzen les suposades qualitats de la població com ara la bellesa, les vistes o el plaer que s'hi pot trobar. Entre aquests trobem *Vistabella del Maestrat*, *el Bellestar* (la Pobla de Benifassà), *la Pobla del Bellestar* (Vilafranca) o *Villahermosa del Río*. Són llocs més aviat freds i poc amables on, si més no, el nom suposa un reclam per a nous pobladors. *Bell-lloc* podria ser també un epítet elogiós o potser derive d'un cognom *Benlloc*. *Olocau del Rei* i *Vilafranca* destaquen també les característiques d'aquest pobles, ja que són viles reials i per tant lliures o franques. Al

Maestrat aragonès hi ha el poble de Mirambel o Mirambell (sinònim de *vista bella*) (cf. Bonrepòs i Mirambell, l'Horta).

6. CONCLUSIONS

Els topònims, i en especial els noms de municipi —que són els topònims més antics i millor documentats—, se'ns mostren com un testimoni excepcional d'unes presències antigues al nostre territori, hui desaparegudes. Les successives onades pobladores o conqueridores han anat transformant d'una manera més o menys gradual la cultura i la llengua de les actuals terres valencianes, però cadascuna d'aquestes ha deixat la seua empremta gravada en la toponímia: abans de la romanització la cultura ibera —i també la d'algun o alguns pobles indoeuropeus— ja va deixar la seua empremta en la toponímia dels Ports-Maestrats. La conquesta romana va suposar la desaparició progressiva de la llengua ibèrica de les actuals terres valencianes; l'expansió musulmana va propiciar la ulterior desaparició del llatí. Tanmateix, aquesta llengua va tornar sis segles després a través de diferents variants del romanç: el català —més tard anomenat també valencià— s'imposà a tot el nord del País Valencià, llevat del poble d'Olocau, on es parla castellanoaragonès.

Malgrat la dominació catalanoaragonesa, només el 53% (30 de 57) dels topònims de caps de municipi dels Ports-Maestrats són d'origen català/valencià. Entre la resta, hi ha un 16% (9 de 57) d'origen àrab, un 28% (16 de 57) d'origen llatí prejaumí i un 3% (2 de 57) de topònims preromans. A més, cal dir que els topònims de les poblacions més notables dels Ports-Maestrats, com ara Vinaròs, Benicarló, Peníscola i Morella són anteriors a la conquesta de Jaume I. Aquest fet mostra la tendència conservadora de la toponímia, per la qual quan s'aplica un nom a un lloc, aquesta denominació sol perdurar encara que la llengua en què s'ha creat desaparega (com els casos de l'ibèric i l'àrab) o evolucione (com passà amb el llatí) (Moran *et alii*, 2002: 5).

Cal destacar que a tot el País Valencià els topònims municipals d'origen àrab suposen un 35% del total, i en algunes comarques superen el 50% (el Comtat, 58%; la Ribera, 55%; l'Horta, 54%; la Safor, 52%). Tanmateix, els Ports i el Maestrat són les comarques valencianes on l'empremta musulmana és menys visible pel que fa a l'origen lingüístic

dels noms de municipi (només 17% del total). De fet, a la comarca dels Ports l'únic topònim d'origen àrab és *Olocau*. La ràpida neteja ètnica que els cristians practicaren amb els musulmans al nord del Regne de València (foren expulsats massivament durant el segle XIII, a diferència de la resta del territori on es mantingueren fins al XVII) degué influir en la progressiva desaparició o transformació de la toponímia en aquestes contrades.

Pel que fa al contingut semàntic del nom de nuclis de població dels Ports-Maestrat, hi ha un predomini dels orònims (topònim que designa una muntanya o un altre accident del terreny) (15 casos), tal com es podia esperar d'un territori tan accidentat com són les comarques més septentrionals de València, on el sistema ibèric i la serralada litoral catalana convergeixen i formen l'esquerpa comarca dels Ports i la no menys accidentada de l'Alt Maestrat. Sense eixir de la geografia física, també hi ha algun topònim cap de municipi que fa referència a la flora (5 fitotopònims), la fauna (3 zootopònims), el color del sòl (2 cromotopònims) i les aigües (2 hidrotopònims). Dins aquest darrer grup trobem una confluència de riu i una referència a una font.

Quant a la geografia humana, trobem bastants topònims de caràcter defensiu (8 casos), a causa de la inseguretats amb què es vivia en llocs de poblament predominantment dispers com ara el Maestrat i els Ports. També hi ha alguns exemples de llocs de poblament (5 casos), o bé d'activitats agropecuàries (2 agrotopònims); n'hi ha, a més, algun topònim que es refereix a la xarxa viària (1 odònim referit a un pont de palanques). També trobem bastants noms derivats d'antrotopònims (8 casos, dels quals 6 són d'època àrab) i un nombre excepcionalment alt d'hagiotopònims (5), que són molt poc freqüents a la resta del País Valencià. Finalment és remarcable el fet que hi haja tres topònims referits a epítets elogiosos (*bona, franca, bella*), per atraure pobladors cristians cap a aquestes contrades.

Repassar el significat del nom dels nuclis de població dels Ports i del Maestrat històric és com fer una classe de geografia: els distints tipus de relleu; els abundants recursos hídrics; la flora, fauna i geologia; la geografia urbana, que distingeix entre diversos tipus de ciutat (pobla, vila, etc.); la geografia del transport, que descriu les vies de comunicació;

i la rural, que estudia les activitats agropecuàries (conreus, explotacions agràries, etc.), moltes de les quals es troben en un marc on predomina el poblament dispers, que propicia la creació de masies.

Les aportacions dels experts en aquestes llengües avui extintes (preromanes, llatina, àrab andalusí, berber, etc.) a la nostra àrea d'estudi són fonamentals per establir quin és el contingut semàntic de cada topònim. Això no sempre és fàcil: en el cas de les llengües preromanes, el principal problema és que el nostre coneixement d'aquestes llengües és molt limitat, i, en general, passa que molts dels noms de lloc ens han arribat amb una pronunciació molt canviada respecte a l'original, en haver estat contaminats al llarg de la seua història per les successives llengües dominants. No obstant això, en la majoria dels casos, la ubicació geogràfica dels topònims, amb la documentació històrica i, de vegades, les restes arqueològiques, ens poden ajudar a desentranar el seu significat últim. Com afirma Villar, la toponímia (els noms de lloc) presenta un gran avantatge sobre l'antroponímia (els noms de les persones que van fundar i van habitar els llocs): mentre que aquesta última es desplaça i desapareix gairebé sempre al mateix temps que els individus, aquella sol perdurar secularment, i encara que finalment es corrompa o caiga en desús, el ritme de transformació/desaparició és molt més lent, la qual cosa possibilita dur a terme una reconstrucció del significat d'un topònim. Les obres de lingüistes com Coromines i Barceló, entre moltes altres, així com el coneixement geogràfic i històric de la nostra àrea d'estudi, ens han permès reconstruir el contingut semàntic de la major part de la toponímia principal dels Ports i del Maestrat històric, sense obviar que en molts casos les solucions que oferim s'han de considerar tan sols com a hipòtesis probables, i que alguns topònims notables continuen prestant-se a una interpretació ambigua i, per tant, discutida.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, Antoni - MOLL, Francesc de Borja (1972): *Diccionari català-valencià-balear*, Moll, Palma de Mallorca.
- ALOMAR, G. (2009): «Notes d'antroponímia de la possessió de Vinromà (Muro)», *XXI Jornada d'Antroponímia i Toponímia*, Gabinet d'Onomàstica, Universitat de les Illes Balears, Santa Maria del Camí.

- ANDRÉS, Fernando (1999): «La economía de la Orden de Montesa cuando la incorporación: patrimonio, renta, gasto, balances (1592-1602)». *Estudis: Revista de Historia Moderna*, 25, pp. 55-88.
- ARASA, F. (1989): «Notes sobre l'hidrònim Bergantes», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXVI, pp. 163-171.
- ARASA, F. (2000): «Alguns topònims d'origen antic de les comarques septentrionals del País Valencià», *Estudis de Toponímia Valenciana*, Denes.
- ARASA, F. - ROSSELLÓ, V. (1995). *Les vies romanes del territori valencià*, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, València.
- ATLES TOPONÍMIC VALENCIÀ, projecte Acadèmia Valenciana de la Llengua i l'Institut Cartogràfic Valencià.
- BARCELÓ TORRES, Carme (1983): *Toponímia aràbiga del País Valencià. Alqueries i castells*, Ajuntament de Xàtiva, Xàtiva.
- BARCELÓ, Carme (2010): *Noms aràbics de lloc*, IIFV - Bromera, València.
- CABANES, A. - FERRER, R. - HERRERO, A. (1981): *Documentos y datos para un estudio toponímico de la región valenciana*, Artes Gráficas, València.
- CABANILLES, Antonio Josep (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, Bancaixa (reedició), València.
- CASANOVA, Emili (2009): «Toponímia Valenciana de la Edad Media, entre el mundo árabe, catalán y aragonés: pautas para interpretarla», *Proceedings of the 23rd International Congress of Onomastic Sciences*, Universitat, York.
- CASANOVA, Emili (2011): «Comunidad Valenciana», *Toponímia hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*, pp. 257-292, Denes, València.
- COROMINES, Joan (1989-1997): *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, 8 vols., Curial Edicions Catalanes & La Caixa, Barcelona.
- DORION, H. - POIRIER, J. (1975): *Lexique des termes utiles à l'étude des noms de lieux*, Les Presses de l'Université Laval, Québec.
- GIMBUTAS, M. (1991): *Dioses y diosas de la Vieja Europa*, Istmo, Madrid.
- (1996): *El lenguaje de la Diosa*, Grupo Editorial Asturiano, Oviedo.
- MEMBRADO, Joan Carles (2011a): «An Analysis of Toponymic Anomalies in Valencian Municipalities by Means of a GIS», *XXIV Congrés Internacional d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Els noms en la vida quotidiana*, International Council of Onomastic Sciences, Barcelona.
- (2011b): «Origen historicolingüístic i contingut semàntic de la toponímia municipal valenciana a través d'un SIG», *XXIV Congrés Internacional de ICOS sobre Ciències Onomàstiques. Els noms en la vida quotidiana*, International Council of Onomastic Sciences, Barcelona.
- (2012a): «Contingut semàntic dels noms de municipi de la Ribera», *Actes de la VI Jornada d'Onomàstica. Alzira*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, pp. 49-64.
- (2012b): «Análisis y comparación de la semántica de los nombres de municipio de Valencia y Aragón», *Studium*, 18, pp. 13-43.
- (2012c): «Toponímia sucronense en Valencia», *Biblio 3W, Revista bibliográfica de geografía y ciencias sociales*, XVII, 999.
- (2013): «La división territorial valenciana: antecedentes, problemas y política de la Generalitat», *Investigaciones Geográficas*, 59, pp. 5-24.
- MORAN, J. - BATLLE, M. - RABELLA, J.A. (2002): *Topònims catalans. Etimologia i pronúncia*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- MOREU-REY, Enric (1982): *Els nostres noms de lloc*, Moll, Palma de Mallorca.
- MOREU-REY, Enric (1995): «Tipologia toponímica», Rosselló & Casanova (eds.), *Materials de Toponímia - I*, 45-52, Generalitat Valenciana i Universitat de València, València.
- NIETO, E. (1997): *Breve diccionario de topónimos españoles*, Alianza, Madrid.
- NIETO, E. (2006): «Xodos i Sorita: el que el mestre Coromines va dir-ne i el que nosaltres podem afegir-hi», *Actes de la I Jornada d'Onomàstica. Sant Mateu*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, pp. 177-184.
- PIQUERAS, J. - SANCHIS, C. (1992): *L'organització històrica del territori valencià*, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, València.
- PIQUERAS, Juan (1995): *Geografía de les comarques valencianes*, vol. IV, Foro Edicions, València.
- POKORNY, Julius (1948-1949): «Zur keltischen Namenskunde und Etymologie», *Vox Romanica*, 10, pp. 220-267, Berna.
- QUEROL, Ernest (1999): «Una etimologia més antiga per a Morvedre», *Arse*, 32-33, pp. 100-123.
- QUEROL, Ernest (2000): «Les bases toponímiques preindoeuropees Mor- i Pal-: una proposta metodològica», *Estudis de toponímia valenciana*, Denes, pp. 401-414.
- QUEROL, Ernest (2006): «Morella es un orònim», *Actes de la I Jornada d'Onomàstica. Sant Mateu*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, pp. 185-201.
- ROSSELLÓ, Vicenç (2004): *Toponímia, geografia i cartografia*, Universitat de València, València.
- SALABERRI, Patxi (2011): «País Vasco y Navarra», *Toponímia hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*, pp. 63-97, Denes, València.
- SAUER, Carl (1985): «La educación de un geógrafo», M. D. Garcia Ramon, (ed.) *Teoría y método en la geografía humana anglosajona*, Ariel, Barcelona, pp. 38-53.
- TORT, Joan (2000): «Toponímia y territorio. Los nombres de los núcleos de población de la comarca del Baix Camp, Tarragona, desde una perspectiva onomasiológica», *Scripta Nova*, 67, Universitat de Barcelona, Barcelona. [<http://www.ub.edu/geocrit/sn-67.htm>]

- TORT, Joan (2003): «Toponimia y marginalidad geográfica. Los nombres de lugar como reflejo de una interpretación del espacio», *Scripta Nova*, 138, Universitat de Barcelona, Barcelona. [<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-138.htm>]
- URKOLA, Mikel (2010): «Algunos datos de toponimia preindoeuropea», *Arse: Boletín anual del Centro Arqueológico Saguntino*, 44, pp. 17-66.
- VÁZQUEZ, Jesús (2011): «Aragón», *Toponimia hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*, Denes, València.
- VILLAR, Francisco (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana. Las poblaciones y las lenguas prerromanas de Andalucía, Cataluña y Aragón según la información que nos proporciona la toponimia*, Universidad de Salamanca, Salamanca, p. 491.